

УЧИТЕЛЯТ И ПРОФЕСИЯТА

Иван П. Иванов

Резюме

Излагат се резултатите от панелно изследване на привлекателността на учителската професия (1988 и 1995 г.). Регистрирани са промените, станали през последните години. Проучено е влиянието на социално-демографски фактори: пол, възраст, степен на учебното заведение, образование и трудов стаж, етнически произход на учителя. Разкрити са доминиращите мотиватори на професията. Обособени са два значими типа учители: тип У (удовлетворени) и Н (неудовлетворени) със съответните характеристики.

ПОСТАНОВКА НА ПРОБЛЕМА

Отношението на учителя към професията определя в много отношения качеството на неговия труд. На изследването на проблемите, свързани с привлекателността на професията и в социологически, и в психологически план са посветени множество публикации, от които у нас най-представителни са тези на Ст. Жекова и К. Маджирова и техните колективи. По целия свят доминира становището, че учителската професия е загубила от своя престиж поради това, че е традиционна и поради всеобщата на труда и свързаното с нея по-високо образователно ниво на населението. За това способстват и niskият професионален статус, неблагоприятните условия на живот на учителя, високата заболяемост, нарушената социална, възрастова и полова структура на професията и т. н.

Темата в много отношения е традиционна, но през последните години не са правени съпоставителни изследвания, а промените в обществото са толкова значителни, че естествено се поставя въпроса дали изобщо по-старите данни са валидни за съвременната ситуация.

МЕТОДИКА

Инструментарият включва специален въпросник с 33 твърдения - отговори на въпроса "Какво Ви привлича в учителската професия?". Изследваните лица изразяват отношението си към всяко от тях по 5-степенна скала (невярно 1 - вярно 5).

Всичките твърдения са групирани в **6 комплекса**:

- А - творчество, интелектуалност на труда.
- Б - нравствена атмосфера на труда.
- В - социален и материален статус на професията.
- Г - организационно-управленчески условия на труд.
- Д - хигиенно-битови условия на труд.
- Е - свободно време.

Изследването е панелно - една и съща методика, прилагана при еднотипни извадки след определен период от време.

Първата извадка е с обем 594 единици и в количествено и качествено отношение (контролни фактори: пол, образование, населено място) е представителна за България. Изследването с нея е проведено през 1988 г.

Втората извадка (1995 г.) е с обем 100 единици (контролни фактори: пол, образование).

РЕЗУЛТАТИ

Обобщените резултати от изследването може да бъдат представени в следната таблица:

РАНГ	1		2		3		4		5		6	
ГОДИНА	1988	1995	1988	1995	1988	1995	1988	1995	1988	1995	1988	1995
БАЛ	3.85	3.72	3.37	3.42	2.84	3.07	2.26	2.39	2.25	2.23	2.17	1.59
КОМПЛЕКС	А	А	Б	Б	Е	Е	Г	Д	Д	Г	В	В

Нивото на удовлетвореност на учителите от професията е средно - бал 2.96 (1988) и 2.94 (1995) при възможен 5. Коефициентът на корелация между данните за 1988 и 1995 г. е 0.890. Почти пълно съвпадение на данните, говорещо за еднотипно отношение. Най-значителните разлики са свързани със спадналия престиж през 1995 на комплекс А (творчество, интелектуалност на труда) и особено В (социален и материален статус на професията). Те и през 1988 г. са били на първо и последно място, но сега нивото им е по-ниско. Най-силно е нараснало значението на факторите Д (хигиенно-битови условия на труд) и Е (свободно време). Може да се направи изводът, че с годините теглото на "сериозните" основания на професията намалява в очите на практикуващите я.

Особеностите на професията влияят различно на нейната привлекателност за учителите:

В учителската професия ме привлича...	1995	1988
1. благородството на професията	4.45	4.70
2. богатите възможности за допълнително стимулиране на труда	1.33	1.62
3. високата заплата	1.08	1.76
4. високата компетентност на ръководителите ми	1.90	2.48
5. високият обществен престиж на професията ми	2.51	2.70
6. високото ниво на интелектуализация на труда	3.73	3.44
7. всеотдайността на колегите ми	2.73	2.95
8. възможността да бъда винаги красив (-а) на работното си място	2.92	2.66
9. възможността да дам частица от себе си на другите	4.57	4.30
10. възможността да изявиш напълно себе си	3.61	3.16
11. възможността да преуспееш без връзки	2.94	2.62
12. възможността да разполагаш с много свободно време	3.65	2.49
13. възможност да се занимаваш непрекъснато с обществена работа	2.69	3.31
14. възможността да контактуваш непрекъснато с младежи	3.82	3.82
15. големият отпуск	3.57	2.73
16. голямата стабилност на изискванията, отправени към мен	2.65	2.69
17. голямата стабилност на учебните планове и програми	1.80	1.89
18. липсата на завист у колегите ми	2.18	2.32
19. липсата на потребителско отношение към живота у колегите ми	2.51	2.61
20. липсата на ходатайства	2.53	2.86
21. любовта към училището	4.08	3.98
22. малкото несвойствени задължения, които се налага да изпълнявам	2.55	2.37
23. обичта към децата	4.73	4.53
24. разнообразието	3.18	3.78
25. скромността на колегите ми	2.24	2.86
26. спокойствието, липсата на нервно напрежение	1.67	1.87
27. справедливото заплащане	1.43	2.45
28. творческият характер на професията	4.37	4.35
29. тишината на работното ми място	1.73	2.01
30. участието в подготовката на младите за живота	4.16	3.91
31. уважението от страна на ученици и родители	3.55	3.12
32. това, че болшинството от колегите ми са жени	2.57	2.35
33. чистотата на работното ми място	3.71	3.01
средно	2.94	2.96

Най-силно привлича учителите благородството на професията (бал 4.70 през 1988 и 4.45 през 1995), възможността да се отдаде частица от себе си на другите (4.30 и 4.57), любовта към училището (3.98 и 4.08) и децата (4.53 и 4.73), творческия характер на професията (4.35 и 4.37). С годините е намаляло значението на повечето фактори и затова е по-интересно да се види при кои има обратна тенденция - на увеличаване на "тежестта". Това са свободното време (+1.16), възможността за изява (+0.45), интелектуалността на професията (+0.29), обичто към децата (+0.20), хигиенно-битовите условия на труд (+0.70), възможността да преуспееш без връзки (+0.32) и др.

Основните източници на напрежение са несправедливо ниското заплащане на труда (1.46); невъзможността за допълнително стимулиране (2.00); неблагоприятните битови условия на труд - замърсеност (2.06), шум (1.89) и др. и нестабилността на учебните планове и програми, кампанийността, реформоманията (1.79)... Най-драстичен е спадът на мотиваторите справедливо заплащане (-1.02), компетентност на ръководителите (-0.58), разнообразие (-0.60), възможността за занимания с обществена работа (-0.62), висока заплата (0.68). Един любопитен и многозначителен нюанс: не изобщо ниското, а несправедливо ниското заплащане на труда най-много тежи на учителите! Ясно се вижда, че привлекателните страни на професията се възприемат като такива предимно чувствено, докато негативната диспозиция е с много по-широка основа.

При анализа на най-привлекателните страни на професията бяха отделени **три групи доминиращи мотиви** :

- X) Професията е високо интелектуална благородна, разнообразна, и творческа .
- Y) Професията дава възможност за непрекъснато общуване с младите и децата, да се даде частица от себе си, да се участва в подготовката им за живота.
- Z) Професията е свързана с много свободно време и отпуски.

	1988	1995
X	4.11	3.87
Y	4.07	4.15
Z	2.61	3.61

През 1988 г. първите две групи мотиви са били в равновесие. С годините различията са нараснали. През 1988 г. разликите X-Y-Z са 4.11, -0.04, -1.50. През 1995 г.те са: 3.87, +0.28, -0.16. Силно нараства значението на групата мотиви Z за сметка най-вече на групата X, нещо, което вече беше отбелязано.

Върху отношението на учителя към професията влияят множество фактори, сред които най-характерните са **социално-демографските**. Те ще бъдат представени по-долу.

1. Влияние на пола на учителите

Разликата между получените данни за жените и мъжете е статистически значима (Знаковорангов критерий на Уилкоксън, ниво на стат. знач. 0.95), или учителската професия е по-привлекателна за жените. Това се отнася и за двете изследвания, т.е. ситуацията е непроменена:

комплекс	А		Б		В		Г		Д		Е		средно	
	1988	1995	1988	1995	1988	1995	1988	1995	1988	1995	1988	1995	1988	1995
мъже	3.64	3.68	3.27	3.40	1.63	1.61	1.95	2.21	1.46	2.30	2.35	3.04	2.51	2.92
жени	3.86	4.15	3.45	3.68	2.04	1.40	2.64	2.40	2.19	3.13	2.77	3.36	2.91	3.21

Като цяло, обаче и за мъжете, и за жените привлекателността на професията е нараснала по линията А,Б,Д,Е. - творчество, интелектуалност на труда, нравствена атмосфера на труда, хигиенно-битови условия на труд, свободно време.

Това, което привлича в професията и жените, и мъжете в общи линии съвпада. Разликите са по-скоро количествени - баловите на учителките по всички комплекси са по-високи (общо по-висока удовлетвореност или по-ниска критичност). Разликата между тях е също в значително по-силно изразените у учителките групи мотиви Х и Z :

	Х		Y		Z	
ГОДИНА	1988	1995	1988	1995	1988	1995
МЪЖЕ	4.12	3.82	4.13	4.16	2.57	3.58
ЖЕНИ	4.02	4.28	4.40	4.13	2.74	3.90

Общо жените възприемат професията значително по-емоционално от мъжете, за тях тя е възможност за личностна изява, водеща е любовта към детето и училището, което е значително по-слабо изразено при мъжете.

Източниците на напрежение в отношението към професията съвпадат при двата пола и също вече бяха посочени. Характерно за мъжете, обаче е, че като цяло са по-критични и неудовлетворени, като водещо е отношението към материалното стимулиране на труда. Те са силно критични към моралния облик на учителството, не ги удовлетворява и фактът, че повечето от колегите им са жени (?!), както и несвойствените задължения, които се налага да изпълняват.

2. Влияние на образованието на учителите

Върху отношението към учителската професия влияе и образованието на учителите. Неудовлетвореността расте с образователния ценз. Това е тенденция, която е непроменена от 1988 г. до сега. Удовлетвореността в случая е в пряка връзка с възможността за реализация в друга сфера, която е различна при учителите с различно образование:

комплекс	А		Б		В		Г		Д		Е		средно	
	1988	1995	1988	1995	1988	1995	1988	1995	1988	1995	1988	1995	1988	1995
средно	3.86	4.75	2.85	3.82	2.57	2.17	2.18	2.58	2.50	3.11	3.41	2.93	2.92	3.38
полувисше	4.15	3.74	3.51	3.41	1.71	1.56	2.09	2.20	2.68	2.46	2.57	3.06	2.89	2.94
висше	3.69	3.38	3.30	3.37	1.95	1.50	2.37	2.23	2.05	1.90	2.67	3.18	2.76	2.84

Някои характерни моменти:

Силно привлекателни за получилите специално педагогическо образование през 1988 г. са тези страни на професията, които бяха означени с мотивационна структура Х и Y (Професията е високо интелектуална благородна, разнообразна, и творческа; Професията дава възможност за непрекъснато общуване с младите и децата, да се даде частица от себе си, да се участва в подготовката им за живота) . Сего към тях се е прибавила и структурата Z (Професията е свързана с много свободно време и отпуски), като между трите структури има равновесие:

СТРУКТУРА	Х		Y		Z	
ГОДИНА	1988	1995	1988	1995	1988	1995
СРЕДНО	3.56	4.53	4.21	3.88	3.21	3.62
ПОЛУВИСШЕ	4.18	4.56	4.35	4.20	2.36	3.88
ВИСШЕ	4.14	3.00	4.23	3.56	2.57	4.00

Това от една страна показва, че в учебните заведения, където е получено образованието е формирано и специфично ценностно отношение към обектите на педагогическия труд. Силно влияе и професионалният подбор. В същото време сега мотивационната основа на професиата е по-широка.

Твърде интересно е положението на учителите със средно образование, които по правило са нередовни. През 1988 г. те са харесвали в професията възможността за творчество и интелектуалния ѝ характер, както и възможността да разполагат с много свободно време. В същото време са разочаровани от организационно-управленческите условия на труда (сигурно защото нямат адекватна представа за тях). Случайното им попадане в професията и временността на положението обясняват пък неудовлетвореността от нравственото атмосфера на труда, която е най-висока при тях. През 1995 г. пък, за тях водеща е мотивационната група X (интелектуално ниво). Учителската професия е възможност за практикуване на интелектуален труд, каквато друга подобна те не биха имали, особено в условията на безработица. Затова и стремежит към нея е силен в техните среди.

Най-удовлетворени от професията си са учителите със средно педагогическо образование. Разликата между тях и останалите е статистически значима. Това са вече възрастни хора, предпенсиониране, огромната част от които никога не са практикували друга професия освен учителската. Колебанията в житейския избор са отдавна забравени. Професията - добра или лоша е възприета като съдба, останали са само добрите спомени...

Непосредствено след учителите със средно педагогическо образование по удовлетвореност се нареждат полувисшистите. В момента (1995) от действащите учители практически те са най-удовлетворените като цяло от професията, тъй като делът на среднистите е много малък. Това лесно може да се обясни с възможностите за реализация в друга интелектуална сфера, които са малко при тях. Това обстоятелство е благоприятно за образователната система предвид големия им относителен дял в нея.

Учителите с по-високо образование - полувисше и висше харесват в професията разнообразието, творчеството, а среднистите - възможността да се занимават активно с обществена дейност.

Непривлекателните страни на професията според получилите професионално образование и особено по-високо (полувисше и висше), това са ниското и несправедливо заплащане на труда и нервното напрежение, както и некомпетентността на ръководителите им.

Общо най-неудовлетворени от професията са висшистите - индексите на удовлетвореност са ниски, а и най-много страни на професията се отхвърлят като непривлекателни... Това отношение не се е променило съществено през периода, който се обсъжда. Най-интересните промени са в мотивационна структура Z (отпуски, свободно време), която с годините е станала особено привлекателна... Съвременният учител-висшист си е същият мечтател за блестяща интелектуална кариера, "случайно" попаднал в учителската професия, "временно" работещ като учител, като цяло недоволен и така до пенсия... Вина за това имат преди всичко университетските среди, които недооценяват учителската професия и изграждат съответната ценностна система у студентите. Проблемът не е нов и е идентичен по целия свят.

3. Влияние на степента на учебното заведение, в което работи учителят

През 1988 г. статистически значими разлики между учителите от детската градина, началния, средния и горен курс не бяха регистрирани. Съвпадението на показателите е практически пълно - корелацията от +0.920 до +0.964. Затова представяме само данните за 1995:

	комплекс							мотивационна структура		
	А	Б	В	Г	Д	Е	средно	Х	У	З
детска градина	3.52	3.34	1.70	1.92	2.45	3.24	2.89	3.76	4.36	4.29
начален курс	3.80	3.47	1.47	2.34	2.28	2.96	2.94	3.91	3.99	3.13
среден и горен курс	4.31	3.62	1.69	3.19	2.75	2.90	3.23	4.20	4.08	3.00

Няма значими разлики между трите категории учители. Следващите бележки отразяват по-скоро нюанси.

Най-привлекателна е професията за учителите от средния и горен курс. Това е поради доминирането в комплексите А и Г (творчество, интелектуалност на труда и организационно-управленчески условия на труд).

Учителите в началния курс имат най-балансирана и разнообразна положителна мотивация и средно ниво на обща удовлетвореност.

Детските учителки доминират в мотивационните структури У и Z (възможност за общуване с деца, свободно време).

4. Влияние на възрастта и трудовия стаж на учителите

Върху удовлетвореността от професията влияе възрастта на учителите, като през 1988 г. разликата между тези над 45 г. и по-младите е статистически значима. С нарастването на възрастта удовлетвореността също е нараствала. Не е така, обаче през 1995 г. Сега тенденцията е точно обратната.

комплекс	А		Б		В		Г		Д		Е		средно	
	1988	1995	1988	1995	1988	1995	1988	1995	1988	1995	1988	1995	1988	1995
до 25 г.	3.50	3.86	3.05	3.51	1.80	1.63	2.19	2.46	1.81	2.53	3.13	3.08	2.65	2.84
26-35 г.	4.15	3.75	3.39	3.33	1.59	1.52	2.44	2.19	2.22	2.38	3.25	2.96	2.92	2.69
36-45 г.	3.71	3.62	3.55	3.49	2.01	1.64	2.07	2.02	1.86	2.18	2.42	3.19	2.74	2.69
46-55 г.	4.09	3.13	3.59	3.17	2.16	1.50	2.87	2.25	2.41	2.42	2.92	3.55	3.09	2.67
над 55 г.	3.79	-	3.29	-	3.00	-	3.25	-	2.67	-	2.83	-	3.16	-

Някои особености:

И през 1988, и през 1995, периодът 35-45 години е повратен - става преоценка на привлекателността на професията. През 1988 г. вместо факторите от нравствен характер на преден план излиза мотивационна структура У, а през 1995 - Z.

Същата тенденция се забелязва и по отношение на най-непривлекателните страни. Вместо недовлетворение от някои недостатъци на образователната система - нестабилни планове, програми, управленчески решения, които нямат пряка връзка с професията, се стига до недовлетвореност от заплащането на труда и от нравствения облик на учителството. Кризата е най-силна около 45-тата година, тогава и недовлетворението е тотално - напрежение, несвойствени задъл-

жения, малко свободно време и т. н. След това и едното, и другото минават на заден план, като след 55-тата година източник на недоволство основно е нервното напрежение.

Подобен характер има и влиянието на трудовия стаж на учителите върху привлекателността на професията: с нарастването на трудовия стаж и тя расте, като най-силна е при учителите с над 25 г. стаж:

Младите учители от 1988 г. са сред най-неудовлетворените от професията, но сега ситуацията е друга. Те са сред най-удовлетворените, като по много показатели доминират. Безработицата сред тях е най-голяма и завършилите педагогическо образование трудно намират друга работа, както впрочем и учителско място.

Специфично за учителите със стаж - 5-15 г. е преобладаването на неудовлетвореността от професията и особено от компетентността на ръководните кадри, малкото свободно време, обществените ангажименти. При тях се забелязва и поставянето на първо място по привлекателност на интелектуализацията на труда. По-късно тази особеност на професията отстъпва на заден план, заменена от мотивационната структура Y, силно доминираща след 15 г. трудов стаж. (X-4.07;Y-4.43).

С годините намаляват и тези източници на неудовлетворение. Най-силен е този процес след 25 г., когато остават само ниското заплащане на труда и нервното напрежение, а с всичко останало учителят се примирява...

5. Влияние на етническия произход на учителите

Данните са само от 1995 г. и само за двата основни етноса - българи и турци.

	комплекс							мотив. група		
	А	Б	В	Г	Д	Е	средно	Х	Y	Z
българи	3.68	3.40	1.55	2.07	2.35	3.07	2.90	3.84	4.13	3.58
турци	3.87	3.49	1.69	2.67	2.49	3.09	3.07	3.96	4.22	3.69

Учителската професия е по-привлекателна за турците, при това доминирането е тотално - то е по всички разглеждани параметри. Особено драстична е разликата по линията на комплекс Г - организационно-управленчески условия на труд. Най-близки са мненията за отпуските и свободното време.

Учителската професия е една от интелектуалните професии, които реално са достъпни на турците, особено от селски произход. За тях тя е престижна и това обяснява стремежа им към нея и удовлетвореността им.

6. Обобщени типове

Можем да опишем два типа учители: силно удовлетворени (тип У) и неудовлетворени (Н) от професията си.

	1988	1995
Учител тип У	жена, средно педагогическо образование, възраст над 45 г., трудов стаж над 20 г.	жена, полувисше образование, възраст до 25 г., трудов стаж до 5 г., туркиня
Учител тип Н	мъж, висше образование, възраст до 45 г., стаж до 20 г.	мъж, висше образование, възраст 45-55 г., стаж над 20 г,българин

Характеристиките на двата типа през изтеклите години са се променили малко. Радостно е, че в тип У започват да доминират младите, но сигурно това е причинено от икономическата криза и безработицата, при които достоинства на една професия по-малко се обсъждат, и в крайна сметка има временен характер. Продължава тревожният отлив на мъже (особено висшисти) от учителството.

	А		Б		В		Г		Д		Е		средно	
	1988	1995	1988	1995	1988	1995	1988	1995	1988	1995	1988	1995	1988	1995
У	3.96	3.91	3.44	3.57	2.36	1.57	2.78	2.43	2.45	2.65	2.86	3.15	3.14	2.88
Н	3.64	3.46	3.21	3.33	1.78	1.54	2.22	2.19	2.14	2.24	2.91	3.21	2.73	2.66

През 1988 г. при учителите от тип У сред привлекателните черти на учителската професия са доминирали тези, свързани с мотивационната структура Y(общуване с децата), докато при учителите от тип Н е преобладавала структурата X (интелектуалност). Структурата Z не е влияела значително на общата настройка. През 1995 г. и при двата типа учители доминира структурата Y, като влиянието на структурата Z (свободно време, отпуски) вече е значително -по този показател "неудовлетворените" са с по-високи показатели от "удовлетворените"!

	X		Y		Z	
	1988	1995	1988	1995	1988	1995
У	4.11	4.01	4.39	4.20	3.12	3.50
Н	4.02	3.68	3.83	4.03	2.95	3.88

Основно разликата между двата типа учители - тип У и Н се дължи на значително по-силно изразената, по-съдържателна и диференцирана критичност към професията при вторите. Прави впечатление в качествен план и че разликата между двата типа учители е най-голяма в отношението към организационно-управленческите условия на труд, които са вторични и са резултат от действието на външни или временни фактори за професията т. е. поддаващи се на корекция.

Изводи

1. Удовлетвореността на учителите от професията е средна. През последните години не е настъпила промяна в общото ниво, но промените са структурни.
2. Отношението е нееднородно - някои от особеностите на професията са привлекателни за учителите, други - не.
3. Привлекателността се свързва с три групи мотиви - X , Y и Z.
4. Източниците на недоволство са много. Някои са типични за нея - нервно напрежение, шум, прах, и т. н., а други са вторични - резултат от действието на външни или временни фактори - несправедливо материално и морално стимулиране, нестабилност на документацията, слабости общо на образователното система.
5. Социално-демографските фактори пол, възраст, образование, трудов стаж, етнически произход влияят диференцирано върху удовлетвореността от професията. Факторът степен на образователната система - не.

6. Бяха определени два значими типа учители: тип У (удовлетворени) и Н (неудовлетворени). Качествената им характеристика е твърде различна.
7. Учителите от тип Н са много по-критични към професията. Позицията им се дължи на факта, че за тях тя не е единствено възможната проява на трудова активност.